शारदा संस्कृतम्

2

अखिल-ब्रह्माण्डे संस्कृतम्

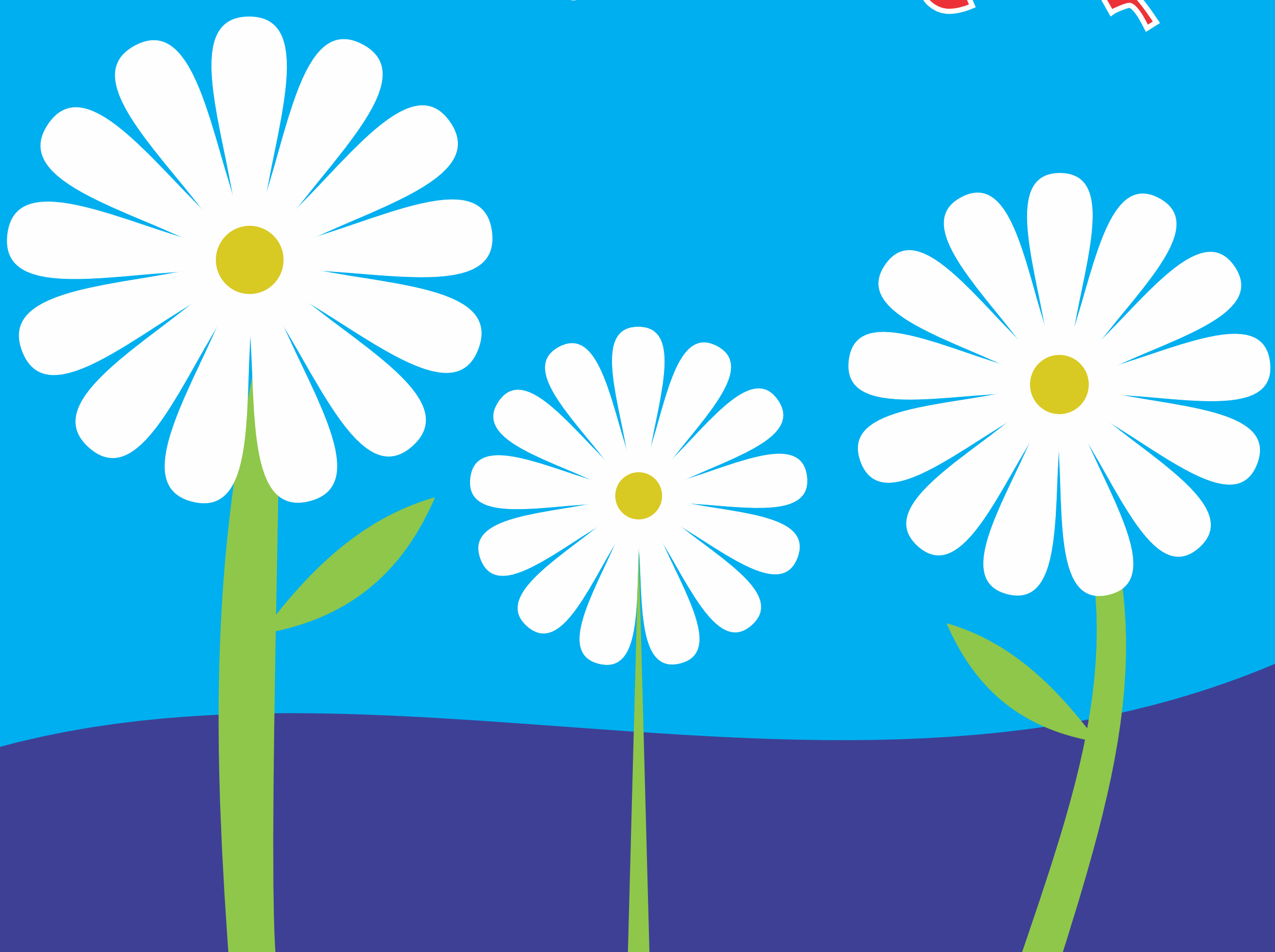

शारदा-संस्कृतम्

भागः - 2

(कक्षा द्वितीया)

लेखक मण्डल

जगन्नाथ शर्मा
अध्यक्ष - ग्रामीण शिक्षा विकास समिति, हरियाणा

उपेन्द्र कुमार शास्त्री प्रधानाचार्य एवं शिक्षा प्रमुख, दिल्ली प्रान्त उत्तर क्षेत्र संयोजक (संस्कृत)	**प्रवीण सिंह** प्रान्त संयोजक (संस्कृत) हिमाचल शिक्षा समिति

संपादक मण्डल

नारायण सिंह - प्रान्त संयोजक (संस्कृत), हरियाणा
नरेन्द्र पाल - प्रान्त संयोजक (संस्कृत), दिल्ली
तिरिवीधि साम्ब शिवराव - आचार्य, स० ध० स० बा० मन्दिर पंजाबी बाग, दिल्ली

द्वितीय संस्करण - 2020

विद्या भारती उत्तर क्षेत्र

नारायण भवन, गीता निकेतन परिसर, कुरुक्षेत्र -136118
दूरभाष : 01744-259941 E-mail : vbukkkr@yahoo.co.in

मूल्यम् ₹ 40/-

प्राक्कथनम्

संसारस्य प्राचीनतमा, श्रेष्ठा, वैज्ञानिकी च भाषा संस्कृतम् अनेकासां भाषाणां जननी अस्ति। सङ्गणकस्य कृते सर्वाधिका उपयुक्ता भाषा नूनमेव संस्कृतम्। आधुनिके युगे भविष्यस्य नवमसन्ततेः सङ्गणकस्य (9th generation computer) उत्पादनं संस्कृताधारेण एव भविष्यति। अत एव वयं वक्तुं शक्नुमः यत् एषा भाषा न केवलं प्राचीनतमा भाषा अपितु आधुनिकी भाषापि अस्ति। उच्यते हि सम्प्रति यत् **'संस्कृतं पठ, आधुनिको भव।'**

एकस्याः आख्यायाः अनुसारेण संस्कृतस्य प्रत्यक्षः अप्रत्यक्षश्च प्रभावः अखिलविश्वस्य प्रायः 97% भाषाणामुपरि वर्तते। उपर्युक्तकथनेन स्पष्टमेव यत् एषा भाषा सार्वदेशिकी भाषा। पुनः एषा भाषा जनभाषा भवतु, एतस्य कृते मिलित्वा प्रयत्नं कुर्मो वयम्।

बुद्धेः विकासाय संस्कृतमावश्यकम्। विद्या भारती एतां भाषाम् आधारभूतविषयरूपेण मानयति। अस्माकं विद्यालये द्वितीया-कक्षातः संस्कृतस्य अध्यापनं प्रारभ्यते। अस्य कृते बहुभ्यः दिनेभ्यः प्रयासः प्रचलति स्म यत् उत्तरक्षेत्रस्य संस्कृतस्यापि स्वपुस्तकं भवेत्। चिरकालादुत्पन्नविचारः गतवर्षमेव सफलः अभवत्। सम्प्रति पूर्णतया संशोधितं द्वितीयं संस्करणं भवतः सुधीजनस्य हस्ते अस्ति ।

कस्याः अपि भाषायाः चत्वारि कौशलानि वर्तन्ते - श्रवणम्, भाषणम्, पठनं लेखनञ्च। अतः चतुर्णां कौशलानां विकासाय अस्माकं सर्वं कार्यं भवेत्। कक्षायां बहुविध-शिक्षणोपकरणानां सहायतया अध्यापनं भवेत्। कक्षासु प्रत्यक्षविधिना, विभिन्नवस्तूनां प्रदर्शनमाध्यमेन, स्फोरक-पत्राणाम् उपयोगं कृत्वा, प्रश्नोत्तर-माध्यमेन, वार्तालापैः, सम्भाषणमाध्यमेन निरन्तरम् अध्यापनं भवेत्, येन छात्राः संस्कृतसम्भाषणे दक्षाः भवेयुः। आचार्यः प्रत्येकं पाठस्य 'पॉवर पॉइंट' प्रदर्शनस्य (PPT) स्तरानुसारं सम्यक् निर्माणं कृत्वा अध्यापनं कुर्यात् ।

समये समये संस्कृतवस्तु-प्रदर्शनी, सज्जपट्टे संस्कृतलेख-प्रदर्शनम्, कक्षाकार्यप्रदर्शनाय समुचिता व्यवस्था, भित्तिलेखः, संस्कृतगीतगायनम्, श्लोकगायनम्, सुभाषितलेखन-प्रतियोगिता, संस्कृतसुलेख-प्रतियोगिता, सम्भाषण-प्रतियोगिता, गीतापाठ-प्रतियोगिता, प्रश्नमञ्च-प्रतियोगिता चादयः स्वव्यवस्थानुसारम् अवश्यमेव कारयेत्। विद्यालये संस्कृतमय-वातावरणस्य निर्माणार्थं संस्कृताचार्यैः सदैव प्रयत्नो विधेयः।

बहुविधप्रयासेन संस्कृतं संस्कृतमाध्यमेन अध्यापनार्थं सम्भाषणाधारेण सरलभाषया च प्रस्तुतमिदं पुस्तकं भवतः सम्मुखम् अस्ति। संस्कृत-पुस्तकस्य कृते उत्तर-क्षेत्रस्य एषः प्रयासः अस्ति। अत एव त्रुटेः सम्भावना तु वर्तते एव। भवादृशान् सुधीजनान् निवेदयामः यत् आगामि-संस्करणस्य कृते प्रस्तुतपुस्तक-विषयकस्वविचारान् प्रेषयन्तु भवन्तः। भवतः सुधीजनस्य विचारः नूनमेव आगामिसंस्करणस्य कृते उपयोगी भविष्यति।

संस्कृतं सर्वत्र, संस्कृतं सर्वेषां कृते, संस्कृतं कण्ठे कण्ठे, संस्कृतं निरन्तरम्, संस्कृतं मुखे मुखे च भवतु इति मनसि निधाय संस्कृताध्ययनं भवेत्।

शृणुत संस्कृतम् ! वदत संस्कृतम् !! पठत संस्कृतम् !!! लिखत संस्कृतम् !!!!

लसतु च संस्कृतं गृहे गृहे च पुनरपि।

जयतु संस्कृतम्। जयतु भारतम्

विदुषां पदकिङ्करः

उपेन्द्र-कुमार-शास्त्री

उत्तरक्षेत्र-संस्कृत-संयोजकः

अनुक्रमणिका

	मङ्गलाचरणम्		
1.	प्रथमः पाठः	स्वरवर्णाः अयोगवाहौ च	05
2.	द्वितीयः पाठः	व्यञ्जनवर्णाः संयुक्तवर्णाः च	07
3.	तृतीयः पाठः	संज्ञापदानि	10
4.	चतुर्थः पाठः	गीतम्	14
5.	पञ्चमः पाठः	सङ्ख्याः	15
6.	षष्ठः पाठः	आगच्छ जानीमः	17
7.	सप्तमः पाठः	मम शरीरम्	19
8.	अष्टमः पाठः	सूक्तयः	22
9.	नवमः पाठः	अस्ति-नास्ति	23
10.	दशमः पाठः	अत्र-तत्र-कुत्र	26
11.	एकादशः पाठः	एषः / एषा / कः / का	28
12.	द्वादशः पाठः	सुभाषितानि	31
13.	त्रयोदशः पाठः	सः / सा / तत्	32
14.	चतुर्दशः पाठः	बुद्धिमान् काकः	34
		परिशिष्टम्	36

मङ्गलाचरणम्

त्वमेव माता च पिता त्वमेव,
त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव,
त्वमेव सर्वं मम देव देव॥

भावार्थ –

तुम ही माता हो, तुम ही पिता हो, तुम ही बन्धु हो, तुम ही सखा हो।
तुम ही विद्या हो, तुम ही धन हो,
हे देवाधिदेव! तुम ही मेरे सब कुछ हो।

सरस्वति नमस्तुभ्यं,
वरदे कामरूपिणि।
विद्यारम्भं करिष्यामि
सिद्धिर्भवतु मे सदा॥

भावार्थ –

हे वरदायिनी, सुमनोहर रूप वाली माँ सरस्वती! आपको नमस्कार करते हुए विद्याध्ययन प्रारम्भ कर रहा हूँ, आपकी कृपा से मुझे उसमें सदैव सिद्धि प्राप्त हो।

स्वरवर्णाः अयोगवाहौ च

प्रथमः पाठः

अ

अजः

आ

आम्रम्

इ

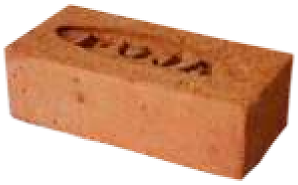

इष्टिका

ई

ईश्वरः

उ

उष्ट्रः

ऊ

ऊर्णम्

ऋ

ऋषिः

ॠ

दीर्घ-स्वरः

ॠकारः

लृ

लृ-स्वरः

लृकारः

ए

एकम्

ऐ

ऐरावतम्

ओ

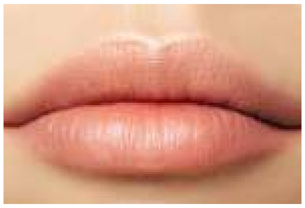

ओष्ठः

औ

औषधम्

द्वौ अयोगवाहौ →

अं

अङ्गुष्ठः

अः

बालः

अक्षर–गीतम्

रामः लिखति अ आ इ ई

कृष्णः लिखति उ ऊ ऋ लृ ।

बालः लिखति ए ऐ ओ औ

अं अः लिखति गोपीनाथः ॥

अभ्यासः

1. रिक्तस्थानानि पूरयतु –

अ	इ	उ	ऋ ....
लृ	ए	ओ	अं ....

2. मेघात् स्वरान् चित्वा उचित-क्रमेण रिक्तस्थाने लिखतु –

....

....

3. चित्रं दृष्ट्वा रिक्तस्थाने प्रथमम् अक्षरं लिखतु –

......षिः 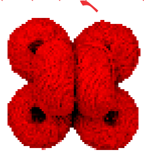 ......र्णम् ......ष्टिका

......श्वरः ......म्रम् 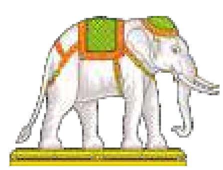 ......रावतम्

......षधम् ......गुष्ठः ......जः

व्यञ्जनवर्णाः संयुक्तवर्णाः च

क

काकः

ख

खगः

ग

गजः

घ

घटः

ङ
ङ
कवर्गस्य पञ्चमः वर्णः

च

चटका

छ

छत्रम्

ज

जम्बीरम्

झ
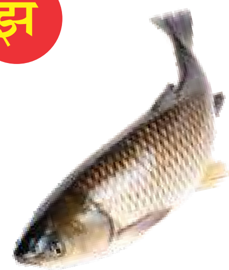
झषः

ञ
ञ
चवर्गस्य पञ्चमः वर्णः

ट

टिण्डिशः

ठ

ठेरः (वृद्धः)

ड

डमरुः

ढ

ढोलः

ण
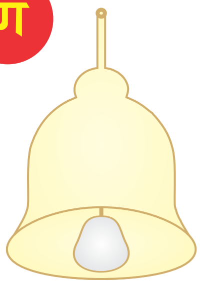
णदः (घंटानाद)

त

तरक्षुः (तुला)

थ

थः (पर्वतः)

द

दन्ताः

ध

धनुः

न
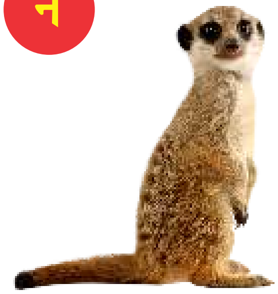
नकुलः

प

पलाण्डुः

फ

फेनकम्

ब

बकः

भ

भल्लूकः

म

मकरः

य

यज्ञः

र

रक्तवर्णः

ल

लशुनम्

व

वर्तकः

श

शशकः

ष

षट्पदः

स

सङ्गणकम्

ह

हारः

क्ष संयुक्तवर्णः

क्षुरम्

त्र संयुक्तवर्णः

त्रिशूलः

ज्ञ संयुक्तवर्णः

ज्ञानी

श्र संयुक्तवर्णः

श्रमिकः

ब्र संयुक्तवर्णः

ब्रह्मा

स्र संयुक्तवर्णः
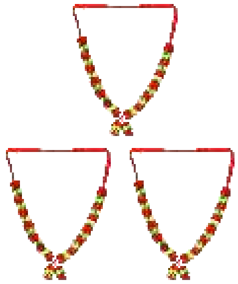
स्रजः

ह्र संयुक्तवर्णः
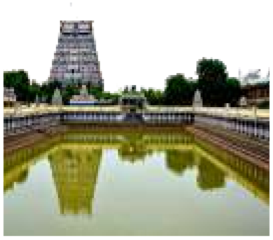
ह्रदः

अभ्यासः

1. रिक्तस्थानानि पूरयतु –

क) क .... ग .... ङ ।

ख) च .... ज .... ञ ।

ग) ट .... ड .... ण ।

घ) त .... द .... न ।

ङ) प .... ब .... म ।

2. मेघात् व्यञ्जनवर्णान् चित्वा क्रमानुसारं लिखतु –

....

....

3. चित्रं दृष्ट्वा रिक्तस्थाने प्रथमं अक्षरं लिखतु –

......म्बीरम् ......लाण्डुः ......ज्ञः

......जः ......शुनम् ......शकः

......टका ......गणकम् ......ल्लूकः

......मरुः ......ट्पदः ......करः

तृतीयः पाठः

संज्ञापदानि

पुँल्लिङ्गम्

गणेश:

बालकः

हरिणः

सिंहः

भल्लूकः

अश्वः

गजः

वानरः

स्त्रीलिङ्गम्

शारदा

बालिका

लता

अजा

शाटिका

शिक्षिका

माता

कलिका

नपुंसकलिङ्गम्

फलम्

पत्रम्

आम्रम्

गृहम्

व्यजनम्

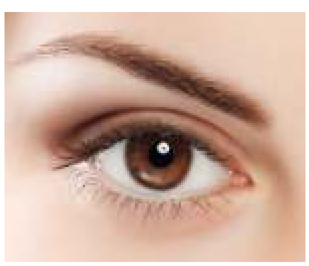

नयनम्

मन्दिरम्

उपनेत्रम्

शब्दार्थाः

हरिणः – हिरण, **भल्लूकः** – भालू, **गजः** – हाथी, **वानरः** – बन्दर, **लता** – बेल, **अजा** – बकरी, **शाटिका** – साड़ी, **कलिका** – कली, **आम्रम्** – आम, **व्यजनम्** – पंखा, **नयनम्** – आँख, **उपनेत्रम्** – ऐनक।

अभ्यासः

1. एतान् पुनः पुनः पठतु।

हरिः

आम्रम्

चटका

महिला

लक्ष्मीः

महिषी

हस्तः

उपनेत्रम्

पिपीलिका

सिंहः

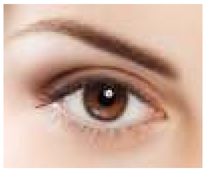
नेत्रम्

पादः

मन्दिरम्

कुक्कुरः

स्थालिका

2. चित्रं दृष्ट्वा उचितेन पदेन सह उदाहरणानुसारं मेलयतु –

मन्दिरम्

लक्ष्मीः

सिंहः

पिपीलिका

हस्तः

आम्रम्

कुक्कुरः

3. चित्रं दृष्ट्वा तस्य नाम लिखतु –

....

....

....

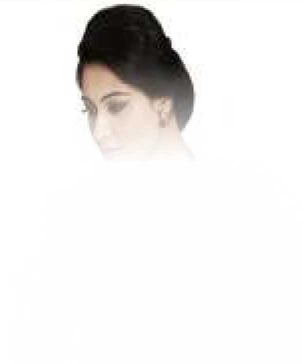

....

....

....

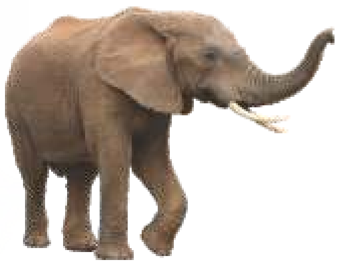

....

....

....

....

....

....

आचार्याय

1. चित्रों को दिखाकर आचार्य/आचार्या संस्कृत में बोलेंगे, भैया/बहिन उसे दोहराएँगे जैसे – बालकः, सरस्वती, आम्रम् आदि।
2. आचार्य/आचार्या चित्र दिखाएँगे, भैया/बहिन उसे संस्कृत में ही बोलेंगे।